

SEVİNC MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
sevinc-memmedova-65@mail.ru

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR

Xülasə

Məqalədə müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin leksik sistemində baş verən dəyişikliklərdən bəhs olunur. Həm də mətbuatın linqvistik təhlili ilə bağlı tədqiqatlara dair ümumi məlumat verir.

Məqalədə göstərilir ki, mətbuat ictimai və siyasi həyatın bir aynasıdır. İnsanların mənəvi tələbləri ilə əlaqəsi hər bir sözün müəyyən bir dövründə formalaşmışdır. Vaxt keçdikcə köhnəlmiş və yenisi ilə əvəzlənmişdir. Bu proses hər dövrün mətbuat dilində müəyyənləşdirilir. Mətbuat dili davamlı sosial-siyasi proseslərdən təsirlənir. Ümumiyyətlə, mətbuat ədəbi dil üslublarının fərqləndirilməsində, qrammatikanın düzəldilməsində, sözlə zənginləşdirilməsində və mənimsəmə prosesində mühüm rol oynayır.

Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası ölkənin iqtisadi, siyasi və ictimai həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxardı, inkişaf dövrü başlandı, ana dilimizin inkişafında bu dönüş nöqtəsi oldu. Yeni dil mühitində Azərbaycan dili rus təsirindən azad edildi.

Azərbaycan dili tarixinin sovet dövrü sona çatdı və yeni müstəqil inkişaf dövrü başladı. Yeni mərhələdə daxili və xarici faktorların təsiri altında leksik sistemdə dəyişikliklərin sürətlənməsi zamanı gəldi. Azərbaycan dilinin leksik sistemində dəyişmələrin aparılmasında rus, ərəb-fars və digər dillərdən əvvəlki alınma sözlərin dilin öz sözləri, dilin daxili imkanları hesabına yaradılan sözlərlə əvəzlənməsi, türk dilindən sözlərin alınması kimi meyillər üzə çıxmışdır. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin tətbiq sahəsi genişlənmişdir.

Açar sözlər: mətbuat, norma, ədəbi dil, ana dili, leksika, dil faktları

Dilə təsir cəmiyyət həyatının müəyyən mərhələlərində baş verir. Yeni anlayışlardan, ifadə və sözlərdən istifadə ictimai-siyasi həyatda meydana gələn dəyişikliklər dildə öz əksini tapır. İnformasiyanın yayılmasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu böyükdür. Mətbuat yaranan dəyişmələrə çevik reaksiya verir və bu reaksiya yayılan informasiyanın həm xarakterində, həm də deyilişində özünü göstərir.

Bu gün müstəqillik dövründə XXI əsrin əvvəllərində - siyasi-iqtisadi, hərbi, mədəni sosial və başqa sahələrdə olduğu kimi, mənəviyyatda da konkret olaraq dildə qəbul olunan yeniliklər göz qabağındadır. Qəzetlər müxtəlif ictimai biliklərə mənsub olduğu və fərqli, müxtəlif əqidə, məslək və səviyyəli insanların tribunası olduğu üçün ayrı-ayrı mövqe və maraqları əks etdirir.

“Mətbuat polemikaya geniş imkan açan sahədir və məhz bu baxımdan burada çeşidli əqidələr, emosiyalar qarşılaşır. Bir tərəfdən, mətbuatda müxtəlif təbəqələrin çıxış etməsi, ikinci tərəfdən, fikirləri dinləyici və oxucuya daha asan çatdırmaq marağı publisistik üslubun kütləviliyinə, ümumxalq dilinə daha yaxın olmasına yol açır. Məhz buna görə də, sözsüz ki, ümumxalq dilində gedən proseslər publisistik üsluba təsir etməlidir. Belə dəyişmələr-yeniləşmələr mətbuat dilində də bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmalıdır. Ya da əksinə mətbuat təsiredici sahələrdən olduğuna görə onun dilində özünü göstərən yeniləşmələr tezliklə ümumxalq dilinə sirayət edir.”[2; 87]

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ciddi dəyişikliklər baş vermiş, nəticədə dilimizin leksik normaları daha da möhkəmlənmiş, sabitləşmiş, terminologiyada normalaşma və unifikasiya sistem şəklinə düşmüş, aydın seçilən yeni leksik normalaşma meyilləri yaranmışdır. Bu prosesin əhəmiyyəti ondadır ki, bir tərəfdən mürəkkəb formalar sadə formalarla əvəz edilir, digər tərəfdən isə yeni sözlər yaranır.

Dövrü mətbuatda, qəzet və jurnallarda kifayət qədər çağdaş Azərbaycan dilinə yeni daxil olmuş və daxil olmaq imkanına malik vahidlərə rast gəlirik: "Televiziyaya baxırsan, Azərbaycançılığa yad, mentalitetimizə uyarsız xarici filmlər, çılpaq səhnələr, insanlığa mənəviyyətsizlik, ailə tərbiyəsinə əxlaqsız dəyərlər gətirən teleseanslar, teleseriallar gözümüzü qabar eləyib" (19-26.06.2001 "Təzadlar" qəz.).

Dilimizin müasir inkişaf səviyyəsində meydana çıxmış yeni sözlər cəmiyyətin indiki həyatına dair anlayışların, ictimai-siyasi reallıqların daha düzgün əks etdirməsi baxımından mükəmməl və dolğundur. Müstəqillik illərinin mətbuat dilində gedən dil proseslərini, xüsusilə sözyaratmanın müxtəlif üsullarını diqqətlə izlədikcə bu qənaətə gəlmək olar: Birincisi, rəsmi və müstəqil mətbuat cəmiyyətin bütün sosial təbəqələrinin həyatın dolğun, ətraflı və anlaşıqlı əks etdirmək üçün dilin daxili imkanlarından geniş istifadə etmək yolunu tutmuşdur;

İkincisi, mətbuatda gedən dil prosesləri dilimizin daxili zənginliyini hərtərəfli şəkildə ortaya çıxarır, bu dilin mükəmməlliyini əyani olaraq göstərir.

Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa etməsi ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial həyatında əhəmiyyətli dəyişmələrə, yeniləşmələrə səbəb olmuşdur. Bu proses ana dilimizin inkişafında yeni dönüş nöqtəsidir. Yeni dil mühitində Azərbaycan dili rus dilinin təsirindən azad olmuş, Azərbaycan dilinin tarixinin sovet dövrü başa çatmış, dilin yeni müstəqil inkişaf tarixi başlamışdır. Yeni mərhələ həm dildaxili, həm də dilxarici amillərin təsiri ilə leksik sistemdə dəyişmələrin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilinin leksik sistemində dəyişmələrin aparılmasında rus, ərəb-fars və digər dillərdən əvvəlki alınma sözlərin dilin öz sözləri, dilin daxili imkanları hesabına yaradılan sözlərlə əvəzlənməsi, türk dilindən sözlərin alınması kimi meyillər üzə çıxmışdır. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin tətbiq sahəsi genişlənməmişdir. [3,32].

Dilə təsir cəmiyyət həyatının müəyyən mərhələlərində baş verir. İctimai-siyasi həyatda meydana gələn dəyişmələr dildə təzahür tapdığından informasiyanın hazırlanıb yayılmasında yeni anlayışlardan, ifadə və sözlərdən istifadə ön plana keçir. İnformasiyanın ötürülməsində kütləvi informasiya vasitələrinin rolu böyükdür və bu rol get-gedə artır. KİV meydana çıxan dəyişmələrə çevik reaksiya verir və bu reaksiya yayılan informasiyanın həm xarakterində, həm də deyim tərzində özünü göstərir.

Dilin leksikası özünü mühafizə qabiliyyətinə malik açıq sistemdir. Bura yeni sözlər daxil olur, sözlərin mənalarında da müəyyən dəyişmələr baş verir. Yeni dövr dilin leksik sistemində bir çox dəyişiklərlə xarakterizə olunur 1) əvvəlki dövrə məxsus bir sıra anlayışları ifadə edən sözlərin aktuallığını itirməsi ilə bağlı dildən çıxması; 2) əvvəlki dövr üçün köhnəlmiş və ya arxaikləşmiş bir sıra sözlərin yenidən aktiv lüğət fonduna keçməsi; 3) yeni dövrə məxsus anlayışları bildirən sözlərin yaranması; 4) söz yaradıcılığına meylin artması; 5) yeni yaranan sözlərin normalaşma prosesini getməsi.

Müasir dövrdə çıxan qəzetlərin dilini ədəbi dilin digər üslublarından fərqləndirən cəhət odur ki, onlar ictimai-siyasi həyatda, iqtisadiyyatda, baş verən sığrayışları, dönüşləri, yenilikləri gecikdirmədən xalq kütləsinə çatdırır. Mətbuat bir yazılı mənbə kimi əksər hallarda, böyük ehtiyac duyulan söz və ifadələri qeydə qalır, müəyyən edir, yayır.

Qəzet dilinin leksikasının spesifik cəhətlərindən biri terminlərdir. Bu terminlərin mühüm hissəsi daxili imkanlar hesabına əmələ gəlmiş, müstəqillik illərində dünyaya inteqrasiya gücləndiyi üçün çoxlu beynəlxalq terminlər də dilimizə keçmişdir. Məsələn, "Barselona" yeni Modriçi transfer etdi. ("Ədalət" qəz.01.03.17); Etnik və dini tolerantlıq ölkəmizin əldə etdiyi ən yüksək nailiyyətlərindəndir ("Respublika" qəz.25.12.18); Filmdə Qarabağla bağlı elektron kitab resurslarından istifadə etməklə elektron kitabxana fəaliyyət göstərdiyi diqqətə çatdırılır. ("Xalq" qəz.17.12.18). Avtobuslara post-terminal qoyulur ("525-ci qəzet").

Mətbuatın sistemli təşkilinin ilkin şərtləri funksional üslubları sistemli xarakterə malik olmasının qəbul edilməsidir. Zaslavskiy "Sistemlərin sistemi" ifadəsilə dili "ümumi sistem" adlandırır. Dilin üslubu ümumi sistemə daxil olan xüsusi sistemlərdən biridir. Funksional üslubların leksikasının ardıcıl sistemli öyrənilməsi ədəbi dilin leksikasının sistemli təhlilini aramağın mümkün yollarından biridir. [9].

Qəzet-publisistik üslubun sistemli tədqiqi linqvistika üçün yeni vəzifədir. Çoxsaylı leksikoloji araşdırmalara baxmayaraq, ədəbiyyatdan hər hansı bir funksional üslubun leksikasının xüsusi şəkildə (üslubdaxili amillər və qanunauyğunluqlara müvafiq olaraq) sistem qismində təsviri yoxdur.

“Qəzet-publisistik üslubun leksikasının tədqiqi zamanı söz, ilk növbədə, təbliğati-kommunikativ funksiyada təhlil obyektinə çevrilir və bu da leksikanın təhlilinə, təsnifinə xüsusi yanaşma tələb edir. Bu istənilən funksional üslub üçün doğrudur.”[4,99].

Mətbuat üslubunun leksikasının sistemli tədqiqinin vəzifəsi, ilk növbədə, bu üslubun funksiyalarına müvafiq olan və məcmu halında özünəməxsus sistem təşkil edən leksik qrup və dərəcələrin fərqləndirilməsidir.

Qəzet-publisistik üslubun sistemli tədqiqi linqvistika üçün yeni vəzifədir. Çoxsaylı leksikoloji araşdırmalara baxmayaraq, ədəbiyyatdan hər hansı bir funksional üslubun leksikasının xüsusi şəkildə (üslubdaxili amillər və qanunauyğunluqlara müvafiq olaraq) sistem qismində təsviri yoxdur.

Qəzet-publisistik üslubun leksikasının tədqiqi zamanı söz, ilk növbədə, təbliğati-kommunikativ funksiyada təhlil obyektinə çevrilir və bu da leksikanın təhlilinə, təsnifinə xüsusi yanaşma tələb edir. Bu istənilən funksional üslub üçün doğrudur.

“Mətbuat üslubun leksikasının sistemli tədqiqinin vəzifəsi, ilk növbədə, bu üslubunun funksiyalarına müvafiq olan və məcmu halında özünəməxsus sistem təşkil edən leksik qrup və dərəcələrin fərqləndirilməsidir.”[8].

Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, mətbuat səhifəsində ədəbi dil və normaları pozulur. Məsələn, Həlak olanların cənazələri ailəsinə təqdim olundu. (“Gündəm” qəz. 01.03.15). Bu cümlədə “təqdim olundu” əvəzinə “verildi” olmalı idi. Əsgərlər ordudan təxliyə edildi. (“Respublika” qəz. 08.02.14). “Təxliyə olunmaq” türk dilindən yeni dilimizə keçib. İnsanların ölümündən gəlir götürən dövlətlər var bu gün (“Gün” qəz.01.07.16). Bu cümlədə söz sırası pozulub.

Mətbuatda leksik normanın pozuntularını müəyyənləşdirərkən alınma sözlərin neologizmlərin yaradılması ilə bağlı pozuntulara fikir verilməlidir. Aşağıda göstərilən nümunələrdə dilimizi korlayan faktlar verilir:

Zakir Qaralov təhsil nazirini bitirir. (“Gündəm”qəz. 05.02.13); Abiturientlərin böyük bir kəsimi məktəb proqramlarını mənimsəyə bilmir. (“Azərbaycan müəllimi” qəz.30.03.18); Mən onun dörd tamaşasında uğurlu ifa sərgiləmişəm. (“Respublika” qəz. 31.01.16); H.Bağirov vaxtilə keçmiş iqtisadi inkişaf naziri ilə çox sıcaq əlaqələrə malik olub. (“Gündəm” qəz.17.08.17); Türkiyə Qərb tüləyini dəyişir. (“Ədalət” qəz. 17.08.17); Türkiyədə liderlərin göməlmə davası oldu.(“Ədalət” qəz. 03.07.18)

Azərbaycan dilinin inkişafında və irəliləməsində müasir mətbuatın rolu danılmazdır. Azərbaycan dilinin daha işlək olması, onun yad ünsürlərdən təmizlənməsi prosesində mətbuat öndə getməlidir. Ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin də daim diqqətində olmuşdur. O böyük şəxsiyyət hələ keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, Azərbaycanda gedən milliləşmə prosesinə, 90-cı illərdən isə milli və müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasına rəhbərlik etməklə yanaşı, dil məsələsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. O, “Azərbaycan dilini unutmayın, onu yaşadı və inkişaf etdirin” deyirdi.

Ana dilimizdə yazdığımız cümlələr yalnız o zaman səlis, aydın, mənalı və təsirli olur ki, bu cümlələr rabitəsiz, təsadüfi və eyni sözlər yığımından ibarət olmayıb, haqqında yazılan obyektlərdəki həyatı, işi aydın və canlı bir şəkildə ifadə edə bilsin. Bir neçə kəlmə ilə ifadə edilməsi mümkün olan qısa bir fikri yersiz sözlər və təkrarlarla uzatdıqda oxucu darıxır, onu axıradək oxumaq istəmir, fikir nə qədər qısa ifadə edilərsə, bir o qədər dolğun və maraqlı olar.

Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müstəqil Azərbaycanın dil siyasətinin təkmilləşməsində, inkişafında imzalandığı fərman və sərəncamlar dilimizi yaşadacaq və inkişaf etdirəcək.

“Ədəbi dili inkişaf etdirmək, onun normalarını qorumaq mətbuatın əsas vəzifələrindəndir. Çünki mətbuat cəmiyyətdə baş verən bütün yenilikləri işıqlandırmğa çalışır. Mətbuatda sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələri canlandırılır. Mətbuatın dilində işlənən sözlər, terminlər ictimai-siyasi durumu, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Son zamanlar ictimai həyatımızda baş verən mürəkkəb proseslər mətbuatda da izini qoymuşlar. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq

mətbuatda söz, termin yaradıcılığı meyləli və təşəbbüsü daha da artmışdır ki, bu da dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təkan verir.”[1; 12]

Hər bir xalqın mədəni irsinin, milli dəyərlərinin əsasını onun doğma dili təşkil edir. Azərbaycan xalqının da mədəni milli irsinin əsası Azərbaycan dilidir. Azərbaycan dili ümummilli dəyərlərimizin əsas faktlardandır. Bu gün dünyada gedən qloballaşma prosesi yalnız Azərbaycanın iqtisadi sahələrində deyil, həm də mədəni sahələrində ciddi dönüş yaratmaqdır.

Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamında deyilir: “Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi üçün başlıca rəmzlərindəndir. Azərbaycan dilinin qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur.” (“Respublika” qəz. 24.05.12).

“Müstəqillik illərində dil siyasətinin ana xəttini təşkil edən məsələlərdən biri mətbuatda ana dili problemlərinin işıqlandırılmasıdır. Azərbaycan dilinin keşiyində, ilk növbədə Kütləvi İnformasiya Vasitələri dayanır. Ana dilinin təmizliyi, saflığı uğrunda mübarizə aparan müstəqil mətbuat orqanları onun yazı və tələffüz mədəniyyətini inkişaf etdirir, amma bir çox hallarda ciddi nöqsanlara yol verilir.”[1;134]

Ana dilimiz - ədəbi dilimiz xalqımızın tarixən təşəkkül tapmış əvəzsiz sərvətidir. Bu milli sərvətə heç kəsin soyuqqanlı yanaşmasına yol vermək olmaz. Milli sərvətimizi qorumaq, onun keşiyində durmaq hamımızın borcudur.

Ümummilli liderin ideyalarını layiqincə yetirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də ana dilimizə, milli adət-ənənələrimizə, qədim mədəniyyətimizə böyük həssaslıqla yanaşır.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov M.B. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, “Nurlan”, 2004, - 269 s.
2. Məmmədov M.B. Filoloji düşüncələr. Bakı, “Nurlan”, 2005, -305 s.
3. Həbibova S.Y. Mətbuat leksikası (1970-1990). Bakı, “Nurlan”, 2002, -116 s.
4. Məmmədova S.Y. Kütləvi informasiya vasitələrinin dili. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009,-128s.
5. Quliyev N. Nitq mədəniyyəti və ədəbi dilin normaları (KİV materialları əsasında). Fil.üzrə fə.l.dok. avtoreferatı. Bakı, 2012, -21 s.
6. Kütləvi informasiya vasitələrinin dili. Respublika elmi konfransının materialları (25 iyun 2010) Bakı, “Elm və Təhsil”, 2010. -64 s.
7. Xudiyev N. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, “Elm”, 2001. - 660 s.
8. Караулов Ю.Н. Язык СМИ. М. 2001.
9. Заславский Д.О. О газетном языке. «Литература и жизнь». 1979.
10. Язык и стиль средств массовой информации. 1980. - 12 с.
11. Adilov M. Əsərləri, 1-ci cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010. – 308 s.
12. Məmmədli İ. Qəzet dilinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2009. - 192 s.
13. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, - 488 s.
14. Məhərrəmli Q. Televiziya dili. Spesifika: funksiya və struktur. Bakı, “Elm”, 2002. - 304 s.

Mənbələr:

“Respublika” qəzeti
“Azərbaycan müəllimi” qəzeti
“Gündəm” qəzeti
“Gün” qəzeti
“525-ci qəzet”

S.Mamedova

Изменения происходящие в лексической системе Азербайджанского языка в годы независимости

Резюме

В статье рассматриваются изменения, происходящие в лексике азербайджанского языка в период независимости. Здесь также дается обзор исследований, связанных с лингвистическим анализом СМИ.

В статье показано, что пресса является зеркалом общественной и политической жизни. Связь моральных требований людей формировалась в определенную эпоху каждого слова. Со временем он устарел и заменился новым. Этот процесс определяется языком прессы каждой эпохи. На язык прессы постоянно влияют общественно-политические процессы. В целом, средства массовой информации играют важную роль в дифференциации стилей литературного языка, исправлении грамматики, обогащении словарного состава и процессе присвоения.

Восстановление независимости Азербайджана привело к значительным изменениям в экономической, политической и социальной жизни страны, начался период ее развития, начался язык нового самостоятельного развития, этот поворотный момент в развитии нашего родного языка. В новой языковой среде азербайджанский язык был освобожден от русского влияния.

Советский период истории азербайджанского языка подошел к концу, и язык нового самостоятельного развития начался. Новый этап привел к ускорению изменений в лексической системе под воздействием внутренних и раздражающих факторов. Изменения в лексической системе азербайджанского языка привели к изменениям в русском, арабско-персидском и других языках, таких как замена языка его собственными словами, встроенные слова языка и приобретение слов из турецкого языка. Область применения азербайджанского языка расширилась за годы независимости.

Ключевые слова: пресса, норма, литературный язык, родной язык, лексика, языковые факты

S.ammadova

The changeabilities happening in the lexical sistem of the Azerbaijani Language during Independence years

Summary

This article deals with the processes taking place in our press nowadays. The violation of the norms and the problem of the attitude to mother tongue are studied in this article. When using

accent, intonation, pause in visual speech one must be especially careful. Observance of literary norms is a primary task, as it is very important to preserve purity of the Azerbaijani language.

The article shows that the press is a mirror of public and political life. The connection of people's moral requirements was formed in a certain epoch of each word. Over time, it is outdated and replaced by a new one. This process is determined by the language of the press of each epoch. The language of the press is constantly influenced by social and political processes. In general, the media play an important role in differentiating literary language styles, correcting grammar, enriching vocabulary and the process of appropriation.

The restoration of independence of Azerbaijan led to significant changes in the economic, political and social life of the country, the period of its development began, the language of new independent development began, this turning point in the development of our native language. In the new language environment, the Azerbaijani language was liberated from Russian influence.

The Soviet period of the history of the Azerbaijani language has come to an end, and the language of the new independent development has begun. The new stage has led to an acceleration of changes in the lexical system under the influence of internal and irritating factors. Changes in the lexical system of the Azerbaijani language led to changes in Russian, Arabic-Persian and other languages, such as replacing the language with his own words, embedded words of the language and acquiring words from the Turkish language. The scope of the Azerbaijani language has expanded over the years of independence.

Key words: press, norm, the literary language, mother tongue, the lexical, language facts

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 22.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.